

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 12.23.669

Кол жазма укугунда

УДК: 342.4 (575.2) (043.3)

Абдраманов Адилет Талайбекович

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК РЕФОРМАСЫНЫН НЕГИЗДЕРИ**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

Юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун Мамлекет жана укук бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчиси: Кыргызпатентке караштуу
Мамлекеттик интеллектуалдык
менчик фондунун аткаруучу директору,
юридика илимдеринин доктору, доцент
Токтогулов Алмаз Асылбекович

Расмий оппоненттер: Ж. Баласагын атындагы КУУнун
магистратура жана PhD бөлүмүнүн башчысы
юридикалык илимдердин доктору, доцент
Джумалиев Данияр Сардарбекович,

юридика илимдеринин кандидаты,
Кыргызстан Эл аралык университетинин
окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин коммерциялык
эмес окуу жайынын «юриспруденция жана эл аралык укук»
кафедрасынын доценти
Кожомбердиев Бакыт Кожомбердиевич,

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин
милициянын генерал-майору Э.А.Алиев атындагы
Академиясынын Мамлекеттик-укуктук дисциплиналар
кафедрасы. Дареги: Бишкек шаары, Чокан Валиханов
көчөсү 1а

Диссертациянын жакталуусу 2023-жылдын 25- декабрда саат 13.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы юридика илимдердин доктору (кандидаты) окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды жактоо боюнча Д 12.23.669 диссертациялык кеңешинин отурумунда төмөнкү дарек боюнча жүргүзүлөт: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 132, конференц-зал (ауд.209). Диссертацияны коргоону онлайн чагылдырып берүү коду: <https://vc.vak.kg/b/122-3zo-lwo-cjw>

Диссертация менен төмөнкү китепканаларда таанышса болот: А. А. Табалдиев атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу к., 394), Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 44), жана ошондой эле КРдин УАК сайтында: https://vak.kg/d_12_23_669/104337/

Автореферат 2023-жылдын «25» ноябрында таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридикалык илимдеринин кандидаты

Сагыналиева В.Ж.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн азыркы этабы коомдук байланыштар системасынын өсүп жаткан өнүгүшү жана укуктук жөнгө салуу предметинин тынымсыз кеңейиши менен мүнөздөлөт, бул, бир жагынан, көп баскычтуу мыйзам чыгаруу ишмердигине оң өзгөчөлүк берсе, экинчи жагынан, укук системасынын биримдиги жана тең салмактуулугу үчүн ачык тобокелдиктерди жаратат.

Мындай шарттарда Конституция көп өлчөмдүү социалдык-укуктук феномен катары, биринчи кезекте, улуттук ченемдик укуктук базанын туруктуулугун камсыз кылууга жана анын эволюциясынын так критерийлерин белгилөөгө багытталган, бул Негизги Мыйзам өзүнүн мазмунуна өзгөчө мүмкүн болуучу талаптарды алдын ала аныктайт. Ошол эле учурда, конституциялык тексттин канчалык деңгээлде жетилгендигине карабастан, ар кандай конституция коомдук мамилелердин бүтүндөй системасы сыяктуу кыймылдуу, жандуу, өнүгүп келе жаткан материя болуп саналат, ошондуктан аны реформалоо жана социалдык чөйрөнүн тынымсыз өзгөрүп туруучу шарттарына так жана өз убагында ылайык келтирүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын заманбап өнүгүү этаптары, биринчи кезекте, конституциялык түзүлүштүн туруктуулугу, коомдун баалуулук багыттарынын Конституцияда чагылдырылышы менен негизделет. Конституция коомдун жана мамлекеттин демократиялык өнүгүүсүнүн негизги багыттарын жана белгилүү бир деңгээлде алардын баалуулук көрүнүштөрүнүн натыйжаларын бириктирип, эң жогорку ченемдик-укуктук деңгээлге көтөрүүгө тийиш, коомдун, анын социалдык топторунун, аймактык жамааттарынын жана айрым жарандардын саясий, экономикалык, социалдык-маданий турмушуна негизги демократиялык баалуулуктарды таанууну алган ченемдик интеграциянын бардык мүмкүн болгон механизмдерин аныктайт.

Кыргыз Республикасы өзүнүн тарыхындагы маанилүү этапта, өлкөнүн саясий туруктуу, экономикалык жактан күчтүү жана социалдык жоопкерчиликтүү мамлекет катары узак мөөнөттүү өнүгүүсү үчүн өбөлгөлөр биринчи жолу түзүлгөн. Кыргызстан өзүнүн жакынкы тарыхында турмуштун бардык чөйрөлөрүн олуттуу түрдө өзгөрткөн түп-тамырынан бери өзгөрүүнү башынан өткөрдү. Эгемендүүлүккө ээ болуу эски идеологияны жок кылуу жана заманбап, динамикалуу жана ийгиликтүү коомдун жана жаңы жарандык иденттүүлүктүн өнүгүүсүнө негиз түзө турган көз караштардын жаңы системасын издөө менен коштолду *[Кыргыз Республикасынын Улуттук өнүгүү стратегиясы. Республика 2018-2040-жылдарга (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы менен бекитилген) [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430002?cl=ru-ru>].*

Алсак, “Кыргыз Республикасында сот адилеттигин өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгында [Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 8-августундагы № 147 “Кыргыз Республикасында сот адилеттигин өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгы [Электрондук ресурс]. - Кирүү режими: www.cbd.minjust.gov.kg. – Экрандан жазуу.] сөздүн кеңири маанисинде ички сот адилеттигинин кризисинен чыгуу үчүн мыйзамдык жөнгө салуу, кадрдык жана ресурстук камсыздоо, укук коргоо жана сот ишмердүүлүгүн уюштуруу жаатында терең реформаларды жүргүзүү зарылчылыгы белгиленген. Атап айтканда, административдик, жазык мыйзамдарын, сот системасы жөнүндө мыйзамдарды, жарандык процесстик жана жазык-процесстик мыйзамдарды өнүктүрүү, жеке жана юридикалык жактардын бузулган укуктарын натыйжалуу коргоого жана калыбына келтирүүгө багытталган чараларды жана механизмдерди киргизүү негизги милдеттер болуп саналат. соттук териштирүүлөр. Белгилей кетсек, ар бир укуктук мамлекеттин өнүгүү Концепциясында адамдын эң жогорку баалуулугу анын укуктары жана эркиндиктери катары аныкталган.

В.С.Нерсисянц туура белгилегендей, «укуктук мамлекет – адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин эң толук камсыз кылуу үчүн шарттар түзүлгөн, ошондой эле

кыянаттык менен пайдаланууну болтурбоо максатында саясий бийликти мыйзам аркылуу эн ырааттуу байланыштыруучу мамлекет» [Нерсесянц В.С. Укуктук мамлекеттүүлүк идеяларынын тарыхы [Текст] / В.С.Нерсесянц, реп. ред.: М.М.Славин. – М.: ИГиП АКК басмасы, 1993. – 16 б.].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жогорку социалдык маанисин моюнга алуу керек, колдонуудагы Негизги Мыйзамдын сакталышы да, аны учурдагы саясий маселелерди чечүү үчүн өзгөртүү да бирдей эле коркунучтуу. Бул контекстте Конституция кол тийгис болбошу керек, «абсолюттук кол тийбестик» мурдагыдай эле локалдык-тарыхый мүнөзгө ээ, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл, анткени бул тарыхый жана логикалык жактан шартталган объективдүү процесс болуп саналат деген тыянак чыгаруу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Конституциясын коргоо милдеттери менен Кыргыз Республикасынын мындан аркы конституциялык өнүгүүсүнүн керектөөлөрүнүн ортосундагы диалектикалык карама-каршылык конституциялык реформа көйгөйүн атайын илимий изилдөөлөрдө чагылдырылган эң курч жана талаштуу проблемалардын бири катары аныктайт. Кыргыз Республикасынын Конституциясын реформалоо жөнүндөгү илимий идеялардын абалы көбүнчө азыркы замандын бул татаал процессине мамилени саясатташтыруунун орун алган деңгээли менен аныкталат.

Конституциялык реформанын теориясын концептуалдык да, мазмундук жагынан да заманбап шарттарда бирдиктүү жана биротоло калыптанган доктрина катары таануу өтө кыйын. Конституциялык реформанын категориясын конституциялык өнүгүү процессинин доктриналык көрүнүшүнүн өзгөчөлүгүнүн негизи катары теориялык жактан негиздөө, анын негизги жетектөөчү принциптерин изилдөө, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Конституциясын реформалоонун аксиологиялык көйгөйлөрүн аныктоо актуалдуу бойдон калууда.

Бүгүнкү күндө негизги коомдук мамилелерди Кыргыз Республикасынын колдонуудагы Конституциясы менен жөнгө салуунун натыйжалуулугу актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын көптөгөн статьяларынын мазмуну илимий жактан негизделген сынга дуушар болгон, көптөгөн конституциялык-укуктук басылмаларда айрым конституциялык нормаларды да, алардын өз ара байланышкан топторун да өркүндөтүү боюнча сунуштар кеңири берилген. Ушуга байланыштуу мындай сын-пикирлерди жана сунуштарды талдап, системалаштыруу, аларды эсепке алуу жана ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн баалоонун натыйжалуу жолдорун иштеп чыгуу актуалдуу.

Ошентип, доктриналдык жана прикладдык мүнөздөгү чечилбеген маселелердин кеңири спектринин болушу конституциялык реформанын негиздерин комплекстүү кароонун актуалдуулугун бул татаал саясий-укуктук процесстин концептуалдык, процедуралык жана мазмундук аспектилеринин биримдигинин жана өз ара байланышынын позициясынан аныктайт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий программалар, ири илимий долбоорлор менен байланышы.

Диссертациялык иш демилгелүү болуп саналат; Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тармактык илимий программасынын алкагында жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун тематикалык планынын алкагында жүзөгө ашырылат.

Диссертациялык иш 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиялары, 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы сыяктуу саясий жана программалык мүнөздөгү актылар менен түздөн-түз байланышта. “Таза Коом – Жаңы Доор” (“Ачык коом – жаңы доор”) бекитилди. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы [2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы

№ 221 Жарлыгы менен бекитилген) [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430002?cl=ru-ru>].

Диссертациялык иш 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиялары, Таза Коом – Жаңы Доор” (“Ачык коом – жаңы доор”) 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы сыяктуу саясий жана программалык мүнөздөгү актылар менен түздөн-түз байланыштуу. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы [Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы (Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы менен бекитилген) [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430002?cl=ru-ru>], Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Конституциялык палатасынын жана Конституциялык сотунун юридикалык кызмат орундарынын базасы.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты. Кыргыз Республикасында демократиялык жана укуктук мамлекеттин калыптануу этабында конституциялык реформанын негиздерин, жүргүзүлүп жаткан конституциялык реформалардын өзгөчөлүктөрүн иштеп чыгуу, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнү конституциялык-укуктук жөнгө салууга талдоо жүргүзүү, конституциялык реформаны ишке ашырууну жөнгө салуучу жалпы социалдык-укуктук принциптерди изилдөө.

Бул максатка жетүү үчүн өз ара байланышкан төмөнкү **милдеттер** турат:

1. Кыргызстандагы конституциялык реформа концепциясына жана анын азыркы этаптагы өзгөчөлүктөрүнө ар тараптуу талдоо жүргүзүү;
2. Кыргыз Республикасынын конституциялык реформасынын тарыхый-укуктук аспектилерине комплекстүү талдоо жүргүзүү;
3. Конституциялык реформаны ишке ашырууну жөнгө салуучу жалпы социалдык-укуктук принциптерди аныктоо;
4. Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн конституциялык-укуктук жөнгө салынышын изилдөө;
5. Конституцияны реформалоонун негизги багыттарын аныктоо;
6. Конституциялык реформанын жүрүшүндө конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги этаптарын изилдөө;
7. Чет мамлекеттерде конституциялык базаны өркүндөтүү боюнча эл аралык тажрыйбаны карап чыгуу;
8. Жүргүзүлүп жаткан реформалардын контекстинде конституциялык базанын таасир этүү механизмдерин аныктоо.

Алынган натыйжаларды изилдөөнүн илимий жаңылыгы диссертация Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформанын уюштуруучулук-укуктук негиздерин ачып берген биринчи илимий-квалификациялык эмгек болуп саналгандыгында көрүнөт. Автор биринчи болуп Конституцияны реформалоонун негизги багыттарын, ошондой эле конституциялык реформанын жүрүшүндө конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги этаптарын изилдөөгө арналган комплекстүү талдоо жүргүзгөн.

Эмгекте азыркы этапта Кыргызстандагы конституциялык реформанын ордун жана ролун түшүнүүгө жаңы ыкмалар түзүлгөн.

Бул диссертацияда: Кыргызстандагы конституциялык реформанын концепциясы жана анын азыркы этаптагы өзгөчөлүктөрү ачылган; Кыргыз Республикасынын конституциялык реформасынын тарыхый-укуктук аспектилеринин ролу аныкталды; конституциялык реформаны ишке ашырууну жөнгө салуучу жалпы социалдык-укуктук принциптер аныкталды; Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн конституциялык-укуктук жөнгө салынышы аныкталды; Конституцияны реформалоонун негизги багыттары аныкталды; конституциялык реформа процессинде конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги этаптары аныкталган; чет мамлекеттерде конституциялык базаны өркүндөтүүдөгү эл аралык тажрыйбанын ролу аныкталган; жүргүзүлүп жаткан реформалардын контекстинде

конституциялык негиздердин таасир этүү механизмдери ачылган. Бул изилдөө конституциялык реформанын негиздерин өркүндөтүүгө белгилүү салым кошууда.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы азыркы шарттарда конституциялык реформанын ролу жөнүндө автор тарабынан формулировкаланган корутундулары жана мыйзам чыгаруучу жана укук коргоо органдарына мыйзам чыгаруучу жана укук коргоо органдарына жөнөтүлгөн формулировкаланган жана практикалык сунуштар менен берилет, Кыргыз Республикасында орун алган боштуктарды толтуруу жана конституциялык негиздерди андан ары өркүндөтүү боюнча башка уюштуруучулук, укуктук жана методологиялык чаралардын жыйындысы Кыргыз Республикасында маанилүү укуктук жана коомдук-саясий мааниге ээ болгон илимий жетишкендик катары квалификацияланышы мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси изилдөөдө формулировкаланган жоболор жана корутундулар Кыргыз Республикасынын колдонуудагы конституциялык мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзам долбоорлоо иш-чараларына сунуш катары колдонулушу мүмкүн экендигинде. Диссертациянын материалдары жогорку окуу жайларында конституциялык укук курсун окутууда, ошондой эле бул маселе боюнча атайын курстарды окутууда колдонулушу мүмкүн.

Диссертацияны конституциялык реформаларга байланыштуу проблемаларды изилдөө үчүн колдонсо болот. Диссертациялык иштин материалдары жарандардын укуктук аң-сезимин жогорулатуу максатында агартуу иштерин жүргүзүүдө колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси заманбап конституциялык реформаны, жалпысынан конституциялык-укуктук саясатты өркүндөтүү боюнча сунушталып жаткан чараларды талаптагыдай ишке ашыруу менен мамлекеттик органдардын, сот органдарынын, Кыргыз Республикасынын жарандарынын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн күчөшү күтүлгөн натыйжа болуп саналат, бул натыйжалуу укуктук системаны түзүүгө алып келиши мүмкүн.

Коргоого сунуш кылынган негизги жоболор:

1. Азыркы конституциялык реформанын маңызы боюнча автордун позициясы, бул түшүнүк менен катар башка терминдердин колдонулушун аныктайт, мисалы, «концептуалдык өзгөрүүлөр өзгөртүүлөр», «радиалдык реформа», «радикалдуу кайра карап чыгуу», «кардиналдык кайра карап чыгуу», «учурдагы конституциялык моделди өзгөртүү», «конституцияны толук кайра карап чыгуу», «революциялык өзгөртүүлөр», «конституцияны оңдоо», «конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү», «конституциялык кайра түзүмдөштүрүү», «конституциялык модернизация».

Конституциялык реформа өзүнө окшош көрүнүштөр менен айкалыштырган көптөгөн өзгөчөлүктөрдү камтыйт. Аны сандык көрсөткүчтөр менен өлчөө мүмкүн эмес, ошондуктан конституциялык кайра түзүүлөрдү конституциялык реформалар катары классификациялоого мүмкүндүк берүүчү шарттарды же критерийлерди аныктоо абдан маанилүү.

1. Конституциялык реформалар адат укугунун жаралуу этабы, Кыргызстандын конституциялык негиздери өз алдынча өнүгүү жолунан жана өлкөнүн жаңы Негизги Мыйзамын иштеп чыгуунун башталышынан баштап: 1990-1993-жж. мекеменин тарыхый канондору болгон.

Мамлекеттин түзүлүшүнүн жана ишинин механизмдерине, анын ичинде коомдун өзүнүн өнүгүүсүнө таасирин тийгизген эң маанилүү окуя 2010-жылдын 27-июнунда референдум (жалпы элдик добуш берүү) аркылуу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы болду. 2021-жылга чейин конституциялык негиздерин өнүктүрүүнүн заманбап мезгили – азыркы мезгилге чейин Кыргызстан демократиялык принциптерди андан ары ишке ашыруу жана тереңдетүү стадиясында турат.

2. Төмөндөөнүн жана тең салмактуулуктун кыйла тең салмактуу тутумун түзүү жана мамлекеттик бийлик органдарынын аракеттеринин мыйзамдуулугуна мамлекеттик көзөмөлдүн деңгээлин жогорулатуу, “Кыргыз Республикасынын Конституциясына

өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2016-жылдын 28-декабрындагы “218 Мыйзамы. конституциялык курулуш тармагындагы мындан аркы натыйжалуу реформалар үчүн динамикалык түрткү болуп калды.

1. Көзөмөлдөөнүн жана тең салмактуулуктун кыйла тең салмактуу системасын түзүү жана мамлекеттик бийлик органдарынын аракеттеринин мыйзамдуулугуна мамлекеттик көзөмөлдүн деңгээлин жогорулатуу, “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2016-жылдын 28-декабрындагы №218 Мыйзамы конституциялык курулуш чөйрөсүндө мындан аркы натыйжалуу реформаларга динамикалык түрткү болду.

2. Кыргыз Республикасында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын натыйжалуулугун аны “кайра уюштуруунун” чегин жана өзгөртүүлөрдүн негиздүүлүгүнүн критерийлерин эске алуу менен жогорулатуу, ошондой эле ага өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү үчүн негиз катары Негизги Мыйзамды оң «өзгөртүү» фактыларын пайдалануу аркылуу максатка ылайыктуу жүргүзүлөт.

3. Кыргыз Республикасында конституциялык мыйзам жаратуу төмөнкү аспектилерди эске алууну камтышы керек: 1) тар мааниде - Негизги Мыйзамды өркүндөтүү боюнча иш катары; 2) кеңири мааниде - конституциялык ченемдерди калыптандыруу максатында конкреттүү иш катары; конституциялык нормаларга алардын ишке ашырылышынын конкреттүү укуктук потенциалын бере турган эффективдүү укуктук система.

4. Автор Кыргыз Республикасындагы соттук-укуктук реформа сотту уюштуруунун жана ишинин конституциялык принциптерин ишке ашыруунун, анын чыныгы көз карандысыздыгынын жана ыйгарым укуктарын ишке ашыруунун реалдуу механизм камсыз кылууга тийиш деп аныктайт. Мына ушундай шарттарда гана сот бул ыйгарым укуктарды укуктук мамлекетте чындап ишке ашырып, жарандардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыздайт.

Кыргыз Республикасынын аймагындагы, ошондой эле КМШнын башка айрым мамлекеттериндеги конституциялык реформалардын динамикасы 1990-жылдардын башынан бери бүткүл постсоветтик мейкиндикте коомчулукта конституциялык реформанын жолдору активдүү талкууланып жатканынан кабар берет.

5. Бир катар чет мамлекеттердин (мисалы, Венесуэланын) конституциялык реформаларына салыштырмалуу талдоо конституциялык өзгөртүүлөрдүн долбоорлорунун же жактырылган тексттеринин болушу мазмундуу талдоо жүргүзүүнү талап кылат жана милдеттүү конституциялык реформаны билдирбейт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошону менен бирге конституциялык негиздерди өркүндөтүү боюнча уюштуруучулук-укуктук кепилдиктер түрүндө чаралардын комплекси иштелип чыккан.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Иш изденүүчүнү тарабынан аткарылган, иштин бардык корутундулары жана натыйжалары изденүүчү тарабынан жүргүзүлгөн илимий изилдөөнүн негизинде өз алдынча алынган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Автордун диссертациясында жана жарыяланган илимий эмгектеринде формулировкалаган негизги теориялык жоболор жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун мамлекеттик укук бөлүмүндө алдын ала талкууда талкууланып, жактырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча негизги теориялык жоболор жана практикалык сунуштар төмөнкү эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда баяндалган: Конституциялык реформанын приоритеттүү багыттары: көйгөйлөр жана келечек – Бишкек, 2021-ж., илимий-практикалык конференция; Заманбап шарттарда конституциялык мыйзам чыгаруунун фундаменталдык негиздери - Новосибирск, 2020-ж., чет элдик эл аралык илимий-практикалык конференция.

Диссертациянын жеке корутундулары башталгыч кесиптик жана жарандык-укуктук билим берүүнүн юридикалык класстарында конституциялык укуктун негиздери курсун окутуу үчүн негиз болуп саналат. Илимий изилдөөлөрдүн айрым аспектиери Бишкек,

Жалал-Абад, Ош шаарларындагы жалпы билим берүү мекемелеринин жетекчилери үчүн семинарларды өткөрүүдө, ошондой эле ОшМУнун студенттеринин жана магистранттарынын илимий изилдөө иштеринде пайдаланылды.

Диссертациянын толук чагылдырылышы басылмаларда. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы 9 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө кириш сөздөн турат: сегиз бөлүмдү бириктирген үч бөлүм, корутундулар, практикалык сунуштар, колдонулган булактардын тизмеси.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделет, анын өнүгүү даражасын аныктайт, диссертациянын максатын жана милдеттерин формулировкалайт, анын методологиялык негиздерин, жаңылыгын жана практикалык маанисин ачып берет.

Биринчи главада – “Кыргызстандагы конституциялык реформанын концепциясы, маңызы жана негизги этаптары” – Кыргызстандагы конституциялык реформанын концепциясы жана маңызы аныкталган, анын азыркы этаптагы өзгөчөлүктөрү ачыкталган, Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформанын тарыхый-укуктук аспектилери, ошондой эле конституциялык реформаны ишке ашырууну жөнгө салуучу жалпы социалдык-укуктук принциптери талданган.

Биринчи главанын биринчи бөлүмү – “Кыргызстандагы конституциялык реформанын концепциясы жана анын азыркы этаптагы өзгөчөлүктөрү” – конституциялык реформанын маңызын аныктайт.

Конституциялык реформанын негиздерин кароого теориялык мамиленин негиздерин иштеп чыгууга ата мекендик окумуштуулар: Р.Ш. Азыгалиев, К.А. Акаев, У.О.Аманалиев, Э.Ж. Бейшембиев, Б.И. Бөрүбашов, Т.И. Ганиева, Д.С. Джумалиев, А.М.Джумагулов, Т.А.Жумабекова, Т.И.Иманкулов, Т.К.Исманов, В.А. Ким, Г.А. Мукамбаева, Э.Э.Молдоев, К.М. Осмоналиев, Н.Р. Розахунова, С.С. Сооданбеков, Б.Т. Токтобаев, А.А.Токтогулов ж.б. зор салым кошушкан.

Бул теориялык проблемага И.А. Ачебастрова, Г.С. Боброва, Л.Ю Грудцына, В.И. Иванова, В.В. Киреев, В.В.Киреев, Г.В. Мальцев, А.Н.Медушевский, В.С. Нерсисянц, О.Г. Румянцев, Т.Я.Хабриева сыяктуу жана башка көрүнүктүү юристтер өз эмгектерин арнашкан. Конституциялык реформанын негиздерин изилдөөгө жана иштеп чыгууга С.А.Авакьян, М.В. Баглай, Ю.Б. Березин, Г. Еллинек, А.В.Зимин, Ж.И.Овсеян, С.Э. Несмеянова, М.Б. Смоленский, Н.Н.Харитонова, В.Е.Чиркин, Ю.Л. Шульженко жана башка конституционалисттердин фундаменталдуу эмгектери арналган.

Конституциялык өзгөртүүнүн өзгөчө түрү болуп азыркы жана өнүгүп келе жаткан укуктук жөнгө салуу үчүн да, жалпысынан конституциялык таасирдин орбитасында коомдук мамилелердин системасы үчүн да масштабы жана кесепеттери менен айырмаланган конституциялык реформа саналат.

Конституциялык модернизация (новелизация) – конституциялык текстке өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн, конституциялык нормаларды аларды өркүндөтүү максатында жаңыртуу, аларды колдонуудагы конституциялык түзүлүштүн өзгөрүүсүз алкактарында системалуураак кылуунун эволюциялык процесси.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына (мындан ары - Кыргыз Республикасынын Конституциясы) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү түрүндөгү модернизациялоо Конституциянын негизин түзгөн фундаменталдык саясий жана укуктук чечимдерди жана схемаларды өзгөртүүнү талап кылбай тургандыгы айдан ачык. Ошондой эле конституциялык жөнгө салуунун предметине жана чектерине таасир этпейт.

Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформа конституциялык түзүлүштүн негиздерин, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин өзгөртүүгө, конституциялык өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартибин жана Конституциялык мыйзамдарды

кайра карап чыгууга багытталган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын ченемдерин кайра карап чыгуу жолу менен мүмкүн, башкача айтканда, айрым жоболорго өзгөртүүлөрдү киргизүү.

Мындай түрдөгү конституциялык өзгөртүүлөр реформа мүнөзүнө ээ болбой койбойт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-главасында бекитилген конституциялык түзүлүштүн негиздери Кыргыз Республикасынын Конституциясынын өзүн жана өлкөдөгү конституциялык-укуктук мамилелерди өнүктүрүү үчүн негиз болгон негизги жоболордун жана принциптердин жыйындысы. Конституциялык түзүлүштүн негиздерин белгилеген нормалар белгилүү бир мааниде биринчилик, артыкчылыктуу болуп саналат жана Конституциянын башка жоболору менен карама-каршы келе албайт. Биринчи бөлүмдө белгиленген мамлекеттик бийликти уюштуруунун принциптери туруктуулуктун жогорку деңгээлине ээ болууга тийиш, ошондуктан Конституцияда (5-бөлүм) бул бөлүмдүн жоболоруна өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн өзгөчө тартиби белгиленген *[Научно-правовой комментарий к Конституции Кыргызской Республики. Изд. 3-е [Текст] / авт.-сост. К.М. Осмоналиев, Р.Ш. Азыгалиев, Т.А. Жумабекова. Отв. ред. проф. К.М. Осмоналиев. – Б.: Алтын Принт, 2014. – 196 с.]*.

Мындай мамиле Кыргыз Республикасынын Конституциясына карата ачык-айкын чагылдырылган, бирок аны конституциялык өзгөртүүлөрдү мындай так институционалдаштыруу жүргүзүлбөгөн дүйнөнүн башка мамлекеттеринин конституцияларына бирдей жеңилдик менен кошууга болбойт. Мындан тышкары, конституциянын модернизациялык өнүгүүсү жалпысынан ага тексттик өзгөртүүлөрдү киргизүү менен гана чектелиши мүмкүн эместигин белгилей кетүү керек.

Ошентип, адабиятта каралып жаткан түшүнүккө карата бул кубулуштун мүнөздөмөлөрүн тизмелөө аркылуу да, салыштырмалуу кыска аныктама түрүндө да айтылган ар кандай пикирлер бар. Илимий мамиле ар түрдүү учурларды бирдикке келтирүүгө мүмкүндүк берүүчү негиздер боюнча жалпылоону талап кылат.

Конституциялык реформа аны окшош кубулуштардын ичинен аныктаган жана сандык көрсөткүчтөр менен өлчөөгө мүмкүн болбогон бир нече уникалдуу белги менен мүнөздөлөт, ошондуктан конституциялык реформаларды конституциялык реформалар катары классификациялоого мүмкүндүк берүүчү шарттарды же критерийлерди аныктоо маанилүү.

Доктриналык аныктамаларды эске алуу менен процессуалдык өзгөчөлүктөр менен катар конституциялык реформанын мазмундук өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу керек. Алардын айрымдары адабиятта эскерилет, мисалы, өзгөрүүлөрдүн максаты – социалдык жана экономикалык жактан аныкталган саясий туруктуулукка жетишүү көрсөтүлгөн *[Киреев, В.В. Теоретические проблемы реформирования Конституции Российской Федерации [Текст]: автореф.канд.дисс...юр.наук / В.В. Киреев. - Челябинск, 2008. – 43 с.]*.

Конституциялык реформаны жүргүзүү максатын койгондо, бул процесс гана эмес, конституциялык өзгөрүүлөргө багытталган түпкү натыйжа. Эгерде конституциялык реформалардын авторлору аларды ушул өнүгтө карашса, анда бул бардык кабыл алынган чечимдерди иретке келтирүүгө жана негизги мыйзамдын өзгөртүүлөр таасир эткен жоболорунун мазмунун аныктоого мүмкүндүк берет. Акыркысы, чындыгында, конституциялык реформанын маанилүү өзгөчөлүгүн түзөт. Конституцияга реформалоочу өзгөртүүлөрдүн айырмалоочу өзгөчөлүгү алардын конституциялык жөнгө салуунун фундаменталдык принциптери менен байланышкандыгында. Негизги мыйзамдын мындай жоболорун өзгөртүү конституциялык туруктуулуктун үзгүлтүккө учурашына алып келет.

Экинчи бөлүм – “Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформанын тарыхый-укуктук аспектилери” – конституциялык реформанын тарыхый өбөлгөлөрүнүн, анын ичинде кыргыз элинин адат-укуктук актыларынын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн эң маанилүү аспектилери талданат.

Кыргыз Республикасы үчүн эң тагдырлуу эки документти баса белгилеп кетүү зарыл. 1990-1991-жылдары Кыргызстан 1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларацияны жана 1991-жылдын 31-августунда

Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө Декларацияны кабыл алган.

Дал ушул мезгилди өлкөдө өз алдынча өнүгүүнүн жаңы этабы катары белгилөөгө болот. Алдыда боло турган мамлекеттик курулуштун официалдуу курсу демократиялык, укуктук мамлекетти тузуу болду. Мамлекеттик бийликтердин алдында өлкөнүн жаңы негизги мыйзамын иштеп чыгуу маселеси турат.

Ошентип, Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу боюнча түзүлгөн конституциялык комиссиянын эки жылдык талыкпаган эмгегинин натыйжасында ушундай долбоор сунушталды. 1993-жылы 5-майда эгемендүү Кыргызстандын биринчи Конституциясы кабыл алынып, күчүнө кирген, анда Кыргызстан элинин улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруунун жүрүшүндө топтолгон мурунку бардык конституциялык тажрыйбалар жалпыланган [Сооданбеков, С.С. Конституционное право Кыргызской Республики: общая и особенная часть [Текст] / С.С. Сооданбеков, М.К. Укушев. – Бишкек, 1999. – 211 с.].

Мамлекетибиздин конституциялык өнүгүүсүндө Кыргыз Республикасынын Конституциясы негизги ролду ойноп, улуттук мыйзамдардын эң маанилүү укуктук булагы болуп калды. Ал цивилизациялуу, социалдык жана укуктук мамлекеттин калыптанышына түрткү болуп, улуттук мыйзам чыгаруу жана укук колдонуу практикасына киргизүү үчүн зарыл болгон демократиялык принциптерди бекемдеп, эгемен Кыргызстандын өнүгүү багыттарын аныктады.

Албетте, Кыргыз Республикасынын Конституциясында идеалдуу үлгү, өткөөл мезгилдин аягында мамлекет жетишүүгө тийиш болгон акыркы жыйынтык камтылган. Андан кийин коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнүн өнүгүшүнүн натыйжасында референдум аркылуу Кыргызстандын Негизги мыйзамына бир нече жолу өзгөртүүлөр киргизилген.

Бул өз кезегинде калк арасында кандайдыр бир социалдык чыңалууну жаратып, оппозициянын нааразылык акцияларына, элдин кыжырдануусуна түрткү болуп, акыры 2005-жылдын мартында бийликтин алмашуусуна алып келген. Кийинчерээк контролдук жана тең салмактуулук системасын кагаз жүзүндө эмес, иш жүзүндө ишке ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн өбөлгөлөр пайда болду. 2007-жылы конституциялык реформа жүргүзүлүп, анын жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы бекитилди.

2010-жылдын 27-июнунда референдум (жалпы элдик добуш берүү) аркылуу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы мамлекеттин түзүлүшүнүн жана ишинин механизмдерине, анын ичинде коомдун өзүн өнүктүрүүгө олуттуу таасирин тийгизген орчундуу окуя болду.

Жарыяланган расмий жыйынтыктар референдумга катышкан калктын 90% өлкөдө башкаруунун парламенттик формасына добуш бергенин тастыктады. Референдумдун жыйынтыктары расмий жарыялангандан кийин Кыргыз Республикасынын Конституциясы күчүнө кирди, анын айрым жоболору белгилүү бир убакыттан кийин күчүнө кирди.

Жарыяланган расмий жыйынтыктар референдумга катышкан калктын 90%ы өлкөдө башкаруунун парламенттик формасына добуш бергенин тастыктады. Референдумдун жыйынтыктары расмий жарыялангандан кийин Кыргыз Республикасынын Конституциясы күчүнө кирди, анын айрым жоболору белгилүү бир убакыттан кийин күчүнө кирди.

«Кыргыз Республикасынын Конституциясынын күчүнө кириши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында мамлекеттик түзүлүштүн конституциялык негиздерине, инсандын укуктарына жана эркиндиктерине тиешелүү ченемдер расмий жарыяланган учурдан тартып күчүнө кирүүсү каралган; 2020-жылдын 1-сентябрына чейин Кыргыз Республикасынын Турак жай кодексинин негизги мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүүгө мораторий киргизилген. Конституциялык курулуш чөйрөсүндө мындан ары да натыйжалуу реформаларды жүргүзүү, көзөмөлдөөнүн жана тең салмактуулуктун кыйла тең салмактуу тутумун түзүү жана мамлекеттик бийлик органдарынын аракеттеринин мыйзамдуулугуна мамлекеттик көзөмөлдүн деңгээлин жогорулатуу максатында, 2016-жылдын 28-

декабрындагы №218 “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган.

2021-жылга чейин конституциялык негиздерин өнүктүрүүнүн заманбап мезгили – азыркы мезгилге чейин Кыргызстан демократиялык принциптерди андан ары ишке ашыруу жана тереңдетүү стадиясында турат. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда (жалпы элдик добуш берүү) кабыл алынган (КР 2021-жылдын 5-майынан тартып Мыйзамы менен күчүнө кирген) *[Кыргыз Республикасынын Конституциясы, референдумда (жалпы элдик добуш берүү) кабыл алынган.] 2021-жылдын 11-апрелинде [Электрондук ресурс]. - Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>].*

Биринчи главанын үчүнчү бөлүмүндө – “Конституциялык реформаны ишке ашырууну жөнгө салуучу жалпы социалдык-укуктук принциптер” – конституциялык реформаны ишке ашырууну жөнгө салуучу фундаменталдык принциптерге мазмундуу талдоо берилген.

Ар бир мамлекетте конституциялык реформанын өзгөчөлүгү, албетте, анын материалдык да, процессуалдык да, ошондой эле иш жүзүндөгү укуктук аспектилерин да камтыган принциптерди аныктоону билдирет.

Ошону менен бирге конституциялык реформанын принциптери анын негизги социалдык-экономикалык, саясий, руханий мазмунун чагылдырууга, реформалоо процессин уюштурууга концептуалдык мамилелерди табууга, анын укуктук формаларын, ошондой эле догматикалык жана философиялык-укуктук фундаменталдык аспектилерин аныктоого тийиш.

Кыргыз Республикасында конституциялык реформаны ийгиликтүү ишке ашырууга жетишүү үчүн анын мазмунунун, даярдоонун жана ишке ашыруунун эң маанилүү белгилерин аныктоого тийиш болгон негизги жетектөөчү принциптерди аныктоо зарыл. Ушуга байланыштуу, саясий-укуктук процессте жогорку социалдык мааниге ээ болгон конституциялык реформа жөнүндөгү биздин коомдо басымдуулук кылган идеялардан келип чыккан конституциялык реформалардын принциптерин иштеп чыгуу маанилүү.

Принциптер баштапкы принциптер катары коомдук турмушта мыйзамдуулуктун мазмунун жана ордун, укуктун бардык субъекттеринин, башкача айтканда, жарандардын, уюмдардын жана мамлекеттин практикалык ишмердигин аныктайт *[Гудков А.И. Законность (принципы законности) в условиях реформирования России [Текст] / А.И.Гудков // Вест.Владимирского юр-го ин-та. – 2006. - № 1. - С.194. 3 Законность в Российской Федерации. С. 6–9.]*.

Мына ушул негиздердин негизинде конституциялык реформанын принциптери конституциялык реформалардын негизги социалдык-экономикалык, саясий, руханий, укуктук жана уюштуруучулук принциптери болуп саналат, алардын мазмуну, ишке ашыруунун тартиби жана формасы жөнүндөгү идеялардан келип чыгат.

Конституциялык реформанын принциптери мамлекеттин конкреттүү шарттарын эске алышы керек. Мындан тышкары, конституциялык реформалардын мазмунунун, формасынын жана процессинин фундаменталдык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүдө бул фактор бирдей эске алынууга тийиш.

Конституциялык реформанын коомдук аң-сезимдин деңгээлинен көз карандылыгы аны уюштурууга жана ишке ашырууга бардык негизги ыкмалардан көрүнүп турат. Ошол эле учурда бул көз карандылык тиешелүү принциптердин мазмунунун маанилүү элементин түзгөн жарандардын укуктарына жана эркиндиктерине, коомдун турмушунун руханий негиздерине мамиле кылууда өзгөчө катаалдуулук менен чагылдырылат. Жана ошону менен бирге коомдук аң-сезимдин деңгээли конституциялык реформанын негизги социалдык-экономикалык, саясий жана укуктук принциптерине карата мамилени аныктоодо принциптин олуттуу мүнөздөмөлөрүн билдирбестен да эске алынууга тийиш болгон фактор болуп саналат.

Конкреттүү конституциялардын максатын эске алуу зарылчылыгы жөнүндө жогорудагы тыянак да олуттуу. Кардиналдык конституциялык кайра түзүүлөр конкреттүү коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүндөгү маанилүү этапты түзөт. Конституциялык реформаны жүргүзүү процессинде коомдук мамилелерди конституциялык-укуктук жөнгө салуунун кемчиликтери эске алынууга жана жоюлууга тийиш, ошондуктан конституциялык реформанын артыкчылыктары конституциялык реформанын өзгөчө маанилүү багыттары түрүндө аныкталууга тийиш. Мына ушундан улам конституциялык реформанын принциптерин, мисалы: «коомдун социалдык-экономикалык, саясий, укуктук, руханий турмушун реформалоо» деген жалпы мааниде айтууга болбойт. Жеке конституциялардын максаттарын эске алуунун зарылдыгына байланыштуу принциптер реалдуу мазмун менен толтурулууга жана мамлекеттин жана коомдун турмушунун проблемалуу аспектилерин чагылдырууга тийиш. Эгерде коомдук мамилелерди айрым конституциялык ченемдер менен жөнгө салуу канааттандырарлык болсо, мындай жоболорду кайра өзгөртүү конституциялык реформанын максаттарына жана милдеттерине кирбейт жана анын принциптери менен камтылбайт.

Конституциялык реформаны жүргүзүү үчүн долбоорду даярдоого катышкан органдардын жана адамдардын, конституцияны кабыл алуучу же анын текстин референдумга чыгаруу үчүн бекитүүчү органдын эрки жана каалоосу, ошондой эле долбоорлорду талкуулоого катышкан жарандардын каалоолору принципалдуу мааниге ээ. Бул фактор конституциялык реформанын уюштуруу принциптерин калыптандырууда маанилүү болуп саналат жана жүргүзүлүп жаткан реформалардын жалпы социалдык-укуктук негиздерине олуттуу таасирин тийгизет. Ошентип, саясий-укуктук документ катары конституциянын өздүк касиеттери конституциялык реформанын укуктук принциптеринин мазмунуна философиялык-укуктук, догматикалык жана техникалык-укуктук аспектилерде таасирин тийгизет.

Конституциялык реформанын принциптеринин теориялык түзүлүшү негизинен жогоруда аталган факторлор менен аныкталат, бирок алар менен чектелбейт. Принциптердин мазмунуна конституциялык деңгээлдеги актылардын функционалдык өзгөчөлүктөрү олуттуу таасир этет. Конституциялык реформанын принциптери объективдүү түрдө Кыргыз Республикасынын Конституциясынын функциялары менен аныкталат.

Экинчи главада – “Заманбап шарттарда Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн укуктук жана уюштуруучулук негиздери” – Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнү конституциялык-укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү, Конституцияны реформалоонун негизги багыттары, Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформа процессинде конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги этаптары талданат.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп мамлекеттүүлүктү өнүктүрүү процессинде өнүккөн жана конституциялык реформаны даярдоонун жана ишке ашыруунун ар кандай аспектилерин мүнөздөгөн динамикалык, комплекстүү жана көп аспекттүү укуктук мамилелер саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн предмети конституциялык реформа процессинин коомдук шартталган, татаал саясий-укуктук кубулуш катары теориялык жана практикалык компоненттери, анын теориялык жана уюштуруучулук укуктук негиздери, конституциялык мыйзам чыгаруу болуп саналат.

Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформанын негиздерин изилдөө методологиясы юридикалык илимдер системасындагы жалпы методдордон, атап айтканда диалектиканын методдоруна турат. Ошондой эле изилдөөнүн методологиялык негизин илимий билимдин системалуу, формалдуу-логикалык, тарыхый методдору түзгөн. Изилдөөдө ошондой эле конституциялык реформанын негиздерин талдоодо цивилизациялык, социалдык маданий жана маданий ыкмалар, ошондой эле заманбап шарттарда конституциялык негизди өркүндөтүү жолдору колдонулган. Белгилүү жалпы илимий ыкмалар колдонулган: анализ ыкмасы, синтез, аналогия, салыштыруу, системалуу мамиле. Тарыхый-укуктук юриспруденциядан алынган салыштырма укуктук, формалдуу

укуктук, ошондой эле башка илимдер сыяктуу юриспруденциянын белгилүү атайын ыкмалары, социологиялык, психологиялык изилдөөнүн коюлган максатына жана милдеттерине жетишүүгө өбөлгө түзгөн. Бул маселени изилдөөнүн кошумча методологиялык куралы катары институционалдык жана инструменталдык ыкмалар айкалыштырылган.

Экинчи главанын биринчи бөлүмүндө – “Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнү конституциялык-укуктук жөнгө салуу” – Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү конституциялык-укуктук жөнгө салуу маселелери талданат.

1993-жылдын 5-майында Кыргызстандын биринчи Конституциясы кабыл алынганга чейин РСФСРдин 1925-жылдагы Конституциясынын, СССРдин 1924-жылдагы, 1936-жана 1977-жылдагы Конституцияларынын нормаларынын негизинде кабыл алынган.

1993-жылдан 2010-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын 1993-жылдын 5-майындагы Негизги Мыйзамына 8 жолу өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Ошентип, Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн болжол менен 9 баскычын байкоого болот. Алсак, Кыргызстандын тунгуч президентинин тушунда (1993–2005) Кыргыз Республикасынын Конституциясына 4 жолу (1994, 1996, 1998 жана 2003-жылдары) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген.

Кыргызстандын экинчи Президентинин тушунда (2006–2010) Конституцияга үч жолу өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген: 2006-жылы жана эки жолу 2007-жылы.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-жылдын 27-июнунда референдумда (жалпы элдик добуш берүү) кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда (элдик добуш берүү) кабыл алынган (КР 2021-жылдын 5-майынан тартып Мыйзамы менен күчүнө кирген).

Кыргыз Республикасынын Конституциясы 30 жылдын ичинде 9 жолу өзгөртүү жана толуктоолорго кирип, өнүгүү жолунда 9 этапты басып өттү.

Конституциянын туруктуулугу анын абсолюттук өзгөрбөстүгүн билдирбей турганы айдан ачык. Бирок, Конституция мамлекеттин жана коомдун турмушунун негиздерин жөнгө салуучу өзгөчө ченемдик укуктук акт экенин унутпашыбыз керек. Конституциянын өзгөчө укуктук касиеттеринен тышкары, улут сыяктуу коомдук-саясий баалуулук да мүнөздүү. Конституция бүткүл элдин кызыкчылыгын билдирет жана бул мааниде мыйзам долбоорун иштеп чыгуунун жана талкуулоонун жол-жоболору максималдуу ачык-айкындуулуктун кырдаалында, массалык талкууну өзгөчө уюштуруу менен өтүшү керек. Түзөтүүлөрдүн мазмунуна жана алардын актуалдуулугуна жана зарылдыгына карабастан, Конституциянын жоболорун өзгөртүү жол-жобосу тең салмактуу жана өлчөнгөн тартипте жүрүшү керек.

Кеп өлкөнүн Негизги Мыйзамы жөнүндө болуп жатат, анын мазмунуна ар бир кийлигишүү өзгөчө текшерилген мүнөзгө ээ болушу керек жана бул сунушталып жаткан түзөтүүлөрдү кеңири коомдук талкуулоону, ошондой эле мыйзам чыгаруу процессинин жай, кылдаттык менен жана системалуу илгерилетүүнү талап кылат.

Экинчи бөлүмдө - «Конституцияны реформалоонун негизги багыттары» - Конституциянын эффективдүүлүгүн аны «кайрадан өзгөртүүнүн» чегин, түзөтүүлөрдүн негиздүүлүгүнүн критерийлерин эске алуу менен, ошондой эле Негизги Мыйзамды оң «өзгөртүү» фактыларын негиз катары пайдалануу менен жогорулатуу максатка ылайыктуу экендигин ага өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү үчүн болгон көз караш талданат жана негизделет.

Кыргызстандын конституциялык мыйзамдары мүнөздүү белгилеринин жыйындысында туюнтулган өзгөчө укуктук мүнөзгө ээ. Аларга мыйзам чыгаруу системасындагы алдыңкы тармактык позиция кирет; жөнгө салуунун өздүк чөйрөсү; мыйзамдардын башка тармактары менен тыгыз айкалыштыруу (тектеп чөйрөлөрдү жөнгө салуу); ырааттуулук; ченемдердин өзгөчөлүгү; мыйзамдар түрүндөгү өзгөчө тизмелер.

Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары мыйзамдардын башка тармактарына мүнөздүү (жаңы мыйзамдарды кабыл алуу; мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү; мыйзамды толугу менен же жарым-жартылай күчүн жоготту деп таануу) жана кандайдыр бир оригиналдуулукка ээ болгон белгилүү формаларда өнүгүп жатат. Албетте, Кыргызстандын мыйзам чыгаруу саясатынын эң маанилүү милдети конституциялык мыйзамдардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу болушу керек.

Бул үчүн белгилүү бир көрсөткүчтөр катары натыйжалуулуктун критерийлерин колдонуу зарыл, аларга жетишүү мыйзамдык жөнгө салуу процессинде умтулууга тийиш. Биз натыйжалуулук критерийлери ар кандай деңгээлде болушу керек деп эсептейбиз. Конституциялык мыйзамдардын нормасына, конституциялык мыйзамдардын булагына жана бүтүндөй конституциялык мыйзамдарга өзүнчө баа берүү зарыл.

Конституцияны өзгөртүү маселесин кароонун алкагында Г.Елинек тарабынан сунушталган кайра өзгөртүү ыкмаларынын классификациясын карап чыгууга болот, ал мындай ыкмаларды үч негизги топко бөлгөн [Елинек, Г. *Изменения и преобразования конституций [Текст] / Г.Еллинек. - СПб.: Типография Н.Н. Клобукова, 1907. – 51 с.*]:

1. ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар тарабынан Конституцияны расмий чечмелөө;

2. конституциялык нормаларды парламенттик, административдик жана соттук практиканын таасири астында өзгөртүү;

3. конституциялык-укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндөгү маселелер боюнча мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу.

Конституция, эреже катары, эң маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салуучу мамлекеттин негизги мыйзамы, мамлекеттин укуктук системасынын өзөгү, укуктук мамлекеттин ажырагыс символу, демократиянын эң маанилүү институту.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын социалдык маанисин негизги, эң олуттуу коомдук мамилелердин жөнгө салуучусу, бүткүл коомдун укуктук системасынын негизи катары кароо керек. Конституциянын мындай олуттуу ролу аны башка ченемдик укуктук актылардан айырмалап турган бир катар касиеттердин бар экендигин аныктайт.

Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн жол-жоболору конституциялык укук илиминин алкагында талдоонун негизги предмети болгон өзгөртүүлөрдү кароо жана бекитүү позициясынан гана эмес, атап айтканда, конституциялык өзгөртүүлөрдү демилгелөө, ошондой эле аларды жарыялоо жана негизги мыйзамдардын тексттерине киргизүү позициясынан, ошондой эле өзгөртүү киргизүүнүн жол-жобосунун башка структуралык бөлүктөрүнүн позициясынан да каралышы мүмкүн.

Негизги мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүүнү демилгелөө стадиясында, биз мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгүндө Конституцияны өзгөртүү мыйзам чыгаруу процессине караганда татаал процесс деген тыянакка келе алабыз. Бул Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча сунуш киргизүү үчүн зарыл болгон атайын процедуралардан гана эмес, негизги мыйзамдарды өзгөртүү демилгесин көтөрүүгө укугу бар субъекттердин тар чөйрөсүндө да көрүнүп турат.

“Конституциялык реформанын процессиндеги конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги этаптары” деген үчүнчү бөлүм конституциялык мыйзамдарды түзүүнүн көп баскычтуу системасы катары конституциялык мыйзам чыгаруу маселелерин мазмундуу кароого арналган, анын негизи Кыргыз Республикасынын Конституциясы болуп саналат.

Конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги өзгөчөлүгү анын дээрлик мыйзам чыгаруу формасында ишке ашырылгандыгында. Кыргыз Республикасынын Конституциясы конституциялык эреже жаратуунун башка түрлөрүнө жол бербейт.

Бирок бул конституциялык мыйзам чыгаруунун субъекти тарабынан конституциялык ченемдерди чечмелөө мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарбайт, бул Кыргыз Республикасынын Конституциясынын талаптарын аткаруу үчүн чыгарылган мыйзамдардын айрым кемчиликтерин пайда кылышы мүмкүн.

Конституциялык мыйзам чыгаруу – конституциялык мыйзамдарды түзүүнүн көп баскычтуу тутуму, анын негизин Кыргыз Республикасынын Конституциясы түзөт. Анда жазылган принциптер жана артыкчылыктар алардын андан ары өнүгүшүн жана зарыл укуктук формаларын конкреттүү мыйзамдарда табат.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын ар кандай мамлекеттик органдары мыйзамдардын абалын жана аны колдонуу практикасын баалоо, талдоо, жалпылоо жана болжолдоо менен байланышкан системалуу, комплекстүү ишти калыптандыруу боюнча күч-аракеттерди жумшоодо маанилүү ролду ойнойт.

Бул маселеге мындай көңүл буруу ченемдик укуктук жөнгө салуунун натыйжалуулугунун, ошондой эле жүргүзүлүп жаткан реформаларды укуктук камсыздоонун деңгээли жалпысынан кыйла төмөн бойдон калуу менен шартталган. Бул, албетте, бир катар себептер жана факторлор менен байланышкан, алардын арасында объективдүү да, субъективдүү да касиеттердин жагдайлары бар.

Үчүнчү глава – “Конституциялык негиздерди өркүндөтүү жолдору” конституциялык негиздерди өнүктүрүүнүн эл аралык тажрыйбасын жана келечегин олуттуу талдоого арналган.

«Чет мамлекеттерде конституциялык негиздерди өркүндөтүүнүн эл аралык тажрыйбасы» деген биринчи бөлүмдө диссертант айрым чет мамлекеттердеги конституциялык реформалардын өзгөчөлүктөрүн ачып берет.

Конституциялык реформа – мамлекеттин жана коомдун түпкү негиздеринин өзгөрүшү, максаттарды коюу, жетиштүү ресурстар камсыздоо жана белгилүү бир укуктук жана иш жүзүндөгү натыйжалар менен мүнөздөлүүчү конституциялык текстти өзгөртүү боюнча бир жолку же узак мөөнөттүү саясий-укуктук процесс.

Конституциялык реформаны аныктоонун маанилүү белгилерин санап чыгууга сунушталып жаткан мамиле иш жүзүндөгү конституцияны трансформациялоо жолу менен реформалоо учурларын камтыбайт.

Албетте, алардын айрымдары өзүнчө кароону талап кылат, мисалы, негизги мыйзамдын формалдуу тексти козголбогондо. Ошол эле учурда конституциянын өзгөртүүлөрүн же жаңы текстин кабыл алуу менен байланышкан процессуалдык жагы, жогоруда көрсөтүлгөндөй, конституциялык өзгөртүүлөрдүн мыйзамдуулугун жана мыйзамдуулугун таануу көз карашынан алганда маанилүү.

Конституциялык өзгөртүүнүн өзгөчө түрү болуп азыркы жана өнүгүп келе жаткан укуктук жөнгө салуу үчүн да, жалпысынан конституциялык таасирдин орбитасында коомдук мамилелердин системасы үчүн да масштабы жана кесепеттери менен айырмаланган конституциялык реформа саналат.

Конституциялык реформанын теориясын жана практикасын терең изилдөө анын негиздүү концепциясын киргизүүнү болжолдойт. «Конституциялык реформа» термини конституциялык кайра түзүүлөрдү, атап айтканда, Венеция комиссиясы сыяктуу түрдүү эл аралык уюмдардын практикалык ишмердигинде кеңири колдонулуп жаткандыгына карабастан, анын жалпы кабыл алынган түшүнүгү ата мекендик жана чет өлкөлүк доктринада али калыптана элек.

Конституциялык реформаны ишке ашыруу процессуалдык маселелерден жана укуктук технологиянын милдеттеринен алда канча ашып кеткендигине байланыштуу конституциялык реформанын маңызы ченемдик укуктук акт катары конституцияны жаңылоо маселелерин чечүүгө гана багытталган эмес.

Ар кайсы мамлекеттерде конституцияга киргизилген өзгөртүүлөр бирдей эмес мааниге ээ жана “конституцияны өзгөртүү”, “конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү”, “конституцияны реформалоо”, “конституцияны кайра карап чыгуу” ж.б. түшүнүктөрдү билдирет.

Экинчи бөлүмдө “Жүргүзүлүп жаткан реформалардын контекстинде конституциялык негиздердин таасир этүү механизмдери”

Кыргыз Республикасындагы айрым конституциялык ченемдерди алардын жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин натыйжалуу коргоо чөйрөсүндөгү эл аралык стандарттарга шайкештигин карап чыгып, ал бүгүнкү күндө бул чөйрөдө эл аралык стандарттардан обочолонгон абалда экендигин белгилей кетүү керек.

Ошентип, азыркы эл аралык укукта калкка юридикалык жардам көрсөтүү максатында жактоочунун укук коргоо ишмердүүлүгүнө уюштуруучулук-укуктук кепилдиктер түрүндө чаралардын комплекси иштелип чыккан, б.а. адамдын негизги укуктарынын бири – коргонуу укугун камсыз кылууга багытталган адвокаттык ишмердүүлүктүн эл аралык стандарттары. Эл аралык деңгээлде жактоочунун ишин укуктук жана моралдык жактан жөнгө салуунун негизи болуп эл аралык укуктук актылардын бүтүндөй системасы саналат.

Бул документтердин көпчүлүк ченемдери Кыргыз Республикасынын укук тутумунда ишке ашырылбаганын белгилей кетүү керек, бул Кыргыз Республикасынын адвокатура институту азыркы эл аралык стандарттардан жана принциптерден обочолонуп иштейт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет жана бирдей - изилденүүчү мекеменин аймактык обочолонуусу жөнүндө.

Бул документтердин көпчүлүк ченемдери Кыргыз Республикасынын укук тутумунда ишке ашырылбаганын белгилей кетүү керек, бул Кыргыз Республикасынын адвокатура институтунун ушул чөйрөдөгү колдонуудагы эл аралык стандарттардан жана принциптерден обочолонгон иштеши жөнүндө, ошондой эле изилденип жаткан мекеменин аймактык обочолонуусу жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Соттук-укуктук реформа сотту уюштуруунун жана ишинин конституциялык принциптерин ишке ашыруунун, анын чыныгы көз карандысыздыгынын жана ыйгарым укуктарын ишке ашыруунун реалдуу механизм камсыз кылууга тийиш. Мына ушундай шарттарда гана сот бул ыйгарым укуктарды укуктук мамлекетте чындап ишке ашырып, жарандардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыздай алат.

Кыргыз Республикасынын аймагындагы, ошондой эле КМШнын айрым мамлекеттериндеги конституциялык реформалардын динамикасы 1990-жылдардын башынан бери бүткүл постсоветтик мейкиндикте коомчулукта конституциялык реформанын жолдору активдүү талкууланып жатканынан кабар берет.

КОРУТУНДУ

1. Коротунду илимий адабияттарда конституциялык реформа деп эмнени түшүнүү керектиги боюнча консенсус жок экендиги далилденди. Ошол эле учурда көпчүлүк авторлор конституциялык реформа деп өлкөнүн Негизги Законунун нормаларын коомдун жана мамлекеттин социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн реалдуулугуна, калктын укуктук аң-сезимине ылайык келтирүүгө багытталган саясий-укуктук чечимдерди кабыл алууда мамлекеттик органдардын иреттүү иш-аракеттери деп түшүнүшөт.

Ошол эле учурда белгилүү практика ар кандай конституциялык өзгөрүүлөрдү көрсөтүп турат, алардын айрымдарын конституциялык реформа деп атоого болот. Конституциялык өзгөртүүлөрдүн татаалдыгы жана көп түрдүүлүгү, конституциялык реформаны аныктоодо туруктуу бирдиктүүлүктүн жоктугу бул түшүнүк менен катар “концептуалдык өзгөртүүлөр”, “радиалдык реформа”, “радиалдык кайра карап чыгуу”, “кардиналдык кайра карап чыгуу”, “конституциялык реформаны өзгөртүү” сыяктуу башка терминдердин колдонулушуна алып келди. азыркы конституциялык модель”, “конституцияны толук кайра карап чыгуу” “”, “революциялык өзгөртүүлөр”, “конституцияны ондоо”, “конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү”, “конституциялык кайра түзүү”, “конституциялык модернизация” сыяктуу башка терминдердин колдонулушуна алып келди.

2. Азыркы этапта Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан конституциялык реформалар конституциялык реформанын концепциясын туура түшүнүү маселелери менен татаалдашып, аны окшош көрүнүштөр менен айкалыштырган көптөгөн белгилерди камтыйт. Аны сандык көрсөткүчтөр менен өлчөөгө болбойт, ошондуктан конституциялык кайра түзүүлөрдү

конституциялык реформалар катары классификациялоого мүмкүндүк берүүчү шарттарды же критерийлерди аныктоо жана белгилөө өтө маанилүү.

3. Кыргыз Республикасындагы конституциялык реформа институту калыптануунун узак жана татаал тарыхый процессинен өттү, мында конституциялык негиздердин өнүгүүсүнүн төмөнкү этаптарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

I. Кыргызстандын укук системасынын 1864-жылга чейинки өнүгүү мезгили конституциялык реформанын прообразы катары адат укугунун пайда болуу этабы болуп саналат.

II. Кыргызстандын конституциялык негиздеринин калыптануу мезгили өз алдынча өнүгүү жана өлкөнүн жаңы Негизги Мыйзамын иштеп чыгуунун башталышы: 1990-жылдан 1993-жылга чейин. Ошентип, Кыргызстанда 1990-жылдын 15-декабрындагы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация жана 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация кабыл алынган. 1993-жылдын 5-майында эгемендүү Кыргызстандын биринчи Конституциясы кабыл алынып, күчүнө кирген, анда 1980-жылдан 20-кылымдын 90-жылдарынын башына чейинки Кыргызстан элинин улуттук мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында топтолгон мурдагы бардык конституциялык тажрыйбалар жалпыланган.

III. Конституциялык негиздин 2007-жылдан 2021-жылга чейинки өнүгүү мезгили: 2007-жылы биринчи жолу конституциялык реформа жүргүзүлүп, анын жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы бекитилди.

Мамлекеттин түзүлүшүнүн жана ишинин механизмдерине, анын ичинде коомдун өзүнүн өнүгүүсүнө таасирин тийгизген эң маанилүү окуя 2010-жылдын 27-июнунда референдум (жалпы элдик добуш берүү) аркылуу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы болду.

2016-жылдын 28-декабрындагы № 218 “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы конституциялык курулуш чөйрөсүндө контролдоонун жана тең салмактуулуктун кыйла тең салмактуу системасын түзүү жана мамлекеттик бийлик органдарынын аракеттеринин мыйзамдуулугуна мамлекеттик көзөмөлдүн деңгээлин жогорулатуу мындан аркы натыйжалуу реформаларга динамикалык түрткү болду.

IV. Конституциялык негиздерди өнүктүрүүнүн заманбап мезгили 2021 – азыркы мезгилге чейин Кыргызстан демократиялык принциптерди андан ары ишке ашыруу жана тереңдетүү стадиясында турат. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда (жалпы элдик добуш берүү) кабыл алынган (2021-жылдын 5-майынан тартып Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен күчүнө кирген).

4. Конституциялык реформалардын формалары жана процесстери, ошондой эле жалпысынан конституциялык реформа мамлекеттин конкреттүү шарттарын эске алууга тийиш.

Конституциялык реформанын коомдук аң-сезимдин деңгээлинен көз карандылыгы аны уюштурууга жана ишке ашырууга бардык негизги ыкмалардан көрүнүп турат. Ошол эле учурда бул көз карандылык тиешелүү принциптердин мазмунунун маанилүү элементин түзгөн жарандардын укуктарына жана эркиндиктерине, коомдун турмушунун руханий негиздерине мамиле кылууда өзгөчө катаалдуулук менен чагылдырылат. Жана ошону менен бирге коомдук аң-сезимдин деңгээли конституциялык реформанын негизги социалдык-экономикалык, саясий жана укуктук принциптерине карата мамилени аныктоодо принциптин олуттуу мүнөздөмөлөрүн билдирбестен да эске алынууга тийиш болгон фактор болуп саналат.

5. Конституциялык реформанын принциптерине сунушталган мамилелерди талдоо төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет:

а) Конституциялык реформанын негизги принциптерин тутумдук өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлгөн процесс катары чагылдырган системалуу. Конституциялык реформанын принциптерин изилдөө процессинде коомдун ар кандай системаларынын: социалдык-

экономикалык, саясий, административдик, укуктук негиздеринин негизги принциптери талдоо объектиси болуп саналат. Ошондуктан конституциялык реформанын фундаменталдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн системалык талдоо принциптерин эске алуу зарыл;

б) Конституциялык реформанын негизги принциптерин тутумдук өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлгөн процесс катары чагылдырган системалуу. Конституциялык реформанын принциптерин изилдөө процессинде коомдун ар кандай системаларынын: социалдык-экономикалык, саясий, административдик, укуктук негиздеринин негизги принциптери талдоо объектиси болуп саналат. Ошондуктан конституциялык реформанын фундаменталдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн системалык талдоо принциптерин эске алуу зарыл;

в) Конституциялык реформанын жалпы социалдык принциптери жарандардын экономикалык эркиндигин жана мамлекеттин социалдык жоопкерчилигин өнүктүрүүнүн, саясий системаны тең салмактуу өнүктүрүүнүн, мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын эффективдүү чектөөнүн, мамлекетти уюштурууну өркүндөтүүнүн негизги принциптерин камтыйт;

г) укуктук принциптер конституциялык реформанын укуктук мазмунунун негизин туюндуруу үчүн иштелип чыккан. Конституциялык мыйзам чыгарууга карата гана эмес, бүтүндөй укуктун калыптануу процессине карата мамилелер иштелип чыккан;

д) уюштуруу принциптери конституциялык реформаны даярдоого жана өткөрүүгө багытталган уюштуруу ишинин негизги, жетектөөчү принциптерин аныктайт.

6. Кыргыз Республикасынын конституциялык өнүгүүсү тогуз гана этапты басып өттү: Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн биринчи этабы (1990–1993-жж.). Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү этабы, 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясынын кабыл алынышы.

Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн экинчи этабы (1994). 1994-жылдын 22-октябрында өткөн референдумдун жыйынтыгы менен Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр киргизилген.

1996-жылдын 10-февралдагы референдумдун жыйынтыгында кабыл алынган 1996-жылдын 16-февралындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын кабыл алынышына байланыштуу Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн үчүнчү этабы (1996-ж.).

Жыйынтыктары боюнча кабыл алынган 1998-жылдын 21-октябрындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын иштеп чыгуу жана кабыл алуу менен байланышкан Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн төртүнчү этабы (1998-ж.) 1998-жылдын 17-октябрындагы референдум.

2003-жылдын 2-февралындагы референдумдун жыйынтыгында 2003-жылдын 18-февралындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын иштеп чыгуу жана кабыл алуу менен байланышкан Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн бешинчи этабы (2002-2003-жж.).

Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн алтынчы этабы (2005–2006). Белгилей кетсек, буга чейин Жогорку Кеңеш 2006-жылдын 9-ноябрындагы №180 “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” мыйзам долбоорун кабыл алган.

2007-жылдын 21-октябрындагы референдумдун жыйынтыгында Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн жетинчи этабы (2007-ж.) - 2007-жылдын 14-сентябрында Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун тарыхый чечимин жана “Жаңы редакциядагы” Мыйзамын кабыл алуу менен конституциялык реформаны улантуу жана

аяктоо этабы. Кыргыз Республикасынын Конституциясы» 2007-жылдын 23-октябрындагы № 157.

Кыргызстандын конституциялык өнүгүүсүнүн сегизинчи этабы (2010-ж.). 2010-жылдын 27-июнундагы Кыргыз Республикасынын референдуму (жалпы элдик добуш берүү) менен Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы кабыл алынган. 2010-жылдагы апрель ыңкылабынан кийин өткөрүлгөн референдумда башкаруунун парламенттик формасы кабыл алынып, Конституцияга 2020-жылга чейин өзгөртүүлөрдү киргизүүгө мораторий жарыяланган. Бирок, ага карабастан, 2016-жылдын декабрында дагы бир референдум өтүп, андан кийин негизги мыйзамга өзгөртүүлөр киргизилген.

Өлкөнүн парламенти партиялык тизме менен шайланган 120 депутаттан турат. Буга чейин парламентке өтүш үчүн партия кеминде 7 пайыз добуш алышы керек болчу. 2020-жылдын 5-6-октябрындагы нааразылык акцияларынан кийин босого 3 пайызга түшүрүлгөн.

Жарыяланган Конституциянын долбооруна ылайык, президент өкмөт мүчөлөрүн, мамлекеттик комитеттердин төрагаларын жана башка аткаруу бийлигинин жетекчилерин кызматка дайындай алат жана бошотот. Ал мыйзам долбоорлорун жөн эле жактырбастан, сунуш кыла алат. Ошентип, бардык аткаруу бийлиги президенттин жана ага баш ийген өкмөттүн колунда болот.

Тогузунчу этап Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда (элдик добуш берүү) кабыл алынган (КР 2021-жылдын 5-майынан тартып Мыйзамы менен күчүнө кирген).

7. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 116-беренесинде белгиленген конституциялык өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн өзгөчө тартиби Конституциянын мүнөздүү белгисин - анын туруктуулугун аныктайт, ал өз кезегинде Конституциянын үстөмдүгүнүн, мыйзамдуулуктун режиминин, укуктук системанын жана мамлекеттик механизмдин туруктуулугунун эң маанилүү шарты, инсандын, коомдун жана мамлекеттин ортосундагы мамилелердин айкындык фактору болуп саналат.

8. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 114-беренесинде Кыргыз Республикасында конституциялык нормаларды өзгөртүүнүн эки негизги жол-жобосу бар - референдум аркылуу жана мыйзам чыгаруу органы тарабынан. Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 114-беренесинин маанисине жана мазмунуна ылайык, Конституциянын бардык түзүмдүк бөлүктөрүнө референдум аркылуу өзгөртүүлөр киргизилиши мүмкүн, ал эми Жогорку Кеңеш 3-8-бөлүктөрүнө гана конституциялык өзгөртүүлөрдү киргизүүгө укуктуу.

9. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын эффективдүүлүгүн анын “кайра өзгөртүү” чегин, өзгөртүүлөрдүн негиздүүлүгүнүн критерийлерин эске алуу менен, ошондой эле Конституциянын оң “кайра өзгөрүү” фактыларын пайдалануу менен жогорулатуу максатка ылайыктуу. Негизги Мыйзам ага өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү үчүн негиз катары.

10. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдорун колдонуудагы конституциялык мыйзамдардан айырмалоо максатка ылайыктуу. Конституциянын натыйжалуулугун аны “кайра өзгөртүү” чегин, өзгөртүүлөрдүн негиздүүлүгүнүн критерийлерин эске алуу менен, ошондой эле Негизги Мыйзамдын оң “кайра өзгөртүү” фактыларын негиз катары пайдалануу менен ага өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү.

“Конституцияларды кайра өзгөртүү” түшүнүгү конституциянын текстине түздөн-түз өзгөртүүлөрдү киргизбестен конституциялык ченемдердин мазмунун өзгөртүүнү билдирет. Бул терминди алгач 19-кылымдын аягындагы немис юристи Г.Еллинек киргизген. Бул термин орусиялык адистердин конституциялык укук жаатындагы С.Л.Авакян менен А.А.Белкиндин эмгектеринде да колдонулат.

11. Конституциялык мыйзам чыгаруу укуктун тармактарын, биринчи кезекте конституциялык тармакты, ошол эле учурда демократиянын негизги принциптерин бириктирүүнү жана укук таанууну изилдөөчү юридикалык илимди түзүүнү аныктаган

конституциялык ченемдерди конкреттештирүү максатында жүзөгө ашырылат. өлкөдөгү саясий бийликти уюштуруу.

Кыргыз Республикасында конкреттүү конституциялык мыйзам чыгаруу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын талаптарынын күчү менен гана эмес, ошондой эле Конституциянын универсалдуу ченемдерин аларды сактоонун, аткаруунун, пайдалануу же колдонуу, ченемдерге формалдуу ишенимдүүлүктүн зарыл даражасын берүү, аларды ишке ашыруунун тартибин белгилөө, ошондой эле айрым жоболорду сактабагандык үчүн юридикалык жоопкерчилик каралат.

Конституциялык мыйзам чыгаруунун негизги өзгөчөлүгү анын дээрлик мыйзам чыгаруу формасында ишке ашырылгандыгында. Кыргыз Республикасынын Конституциясы конституциялык ченем жаратуунун башка түрлөрүнө жол бербейт.

12. Конституциялык мыйзам чыгаруу - конституциялык мыйзамдарды түзүүнүн көп баскычтуу тутуму, анын негизин Кыргыз Республикасынын Конституциясы түзөт.

Анда жазылган принциптер жана артыкчылыктар алардын андан ары өнүгүшүн жана зарыл укуктук формаларын конкреттүү мыйзамдарда табат.

Кыргыз Республикасында конституциялык мыйзам чыгаруу иши эки аспектиде каралат: 1) тар мааниде, негизги мыйзамды өркүндөтүү боюнча иш-чаралар катары; 2) кеңири мааниде алганда, конституциялык ченемдерге алардын ишке ашуусу үчүн конкреттүү укуктук потенциалды бере турган эффективдүү укуктук системаны түзүү максатында конституциялык ченемдерди тактоо боюнча иш катары.

13. Заманбап юридикалык илим конституциялык мыйзам чыгаруунун төмөнкүдөй принциптерин аныктайт:

а) мыйзам чыгаруу процессине жарандардын мүмкүн болушунча кеңири катмарынын катышуусун болжолдоочу демократия. Ал плебисцит, референдум, жалпы элдик талкуу, парламенттик ишмердүүлүктүн ачыктыгы сыяктуу формаларда ишке ашырылат;

б) мыйзамдуулук, укуктук акт жогору юридикалык күчкө ээ болгон башка мыйзам актыларына карама-каршы келбеши үчүн ар кандай деңгээлдеги мыйзамдардын шайкештигин камсыз кылат;

в) илимий мүнөздөгү мыйзамдарды түзүүгө жана илимдин жетишкендиктерин пайдаланууга илимий адистерди тартууну болжолдойт. Бул принцип мыйзам жаратуу процессинде бул иштин дүйнөлүк тажрыйбасын, топтолгон практикасын, социологиялык изилдөөлөрдүн маалыматтарын жана коомдун укуктук аң-сезиминдеги өзгөрүүлөр жөнүндө маалыматтарды кеңири колдонууну сунуштайт;

г) мыйзамды кабыл алуунун так жана конкреттүү учурун тандоо зарылчылыгы катары түшүнүлөт. Бул мыйзам долбоорлоо ишмердигине катышуучулардын жогорку кесипкөйлүгү жана компетенттүүлүгү - иш жүзүндө күчүндө болгон ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууга жана кабыл алууга мүмкүндүк берүүчү тырышчаактык - ачыктык жана мыйзам долбоорлоонун ачыктыгын камсыз кылуучу теория менен практиканын байланыштары менен камсыз кылынат.

14. Айрым мамлекеттердеги (мисалы, Венесуэла) конституциялык реформалардын мисалында биз конституциялык өзгөртүүлөрдүн долбоорлорунун же жактырылган тексттеринин болушу маңыздуу анализди талап кылат жана милдеттүү конституциялык реформаны билдирбейт деген тыянак чыгарууга болот.

15. Конституциялык реформаны ишке ашыруу процессуалдык маселелердин жана укуктук технологиянын милдеттеринин чегинен чыгып кеткендигине байланыштуу конституциялык реформанын маңызы ченемдик укуктук акт катары конституцияны жаңылоо маселелерин чечүүгө гана багытталган эмес.

16. Конституцияга киргизилген өзгөртүүлөр ар кайсы мамлекеттерде бирдей эмес мааниге ээ жана «конституцияны өзгөртүү», «конституцияга өзгөртүү киргизүү», «конституцияны реформалоо», «конституцияны кайра карап чыгуу» ж.б. түшүнүктөрдү билдирет. Бир катар өлкөлөрдүн (Монако, Кот-д'Ивуар, Россия) конституциялык мыйзамдарын талдоо алардын «конституцияны өзгөртүү» терминин колдонгонун көрсөтөт.

Ошол эле Черногория, Сейшел аралдары, Пакистан, Фиджи жана башка мамлекеттер «конституцияны кайра карап чыгуу», «конституцияга өзгөртүүлөр» деген терминди колдонушат.

17. Соттук-укуктук реформа сотту уюштуруунун жана ишинин конституциялык принциптерин ишке ашыруунун, анын чыныгы көз карандысыздыгынын жана ыйгарым укуктарын ишке ашыруунун реалдуу механизмин камсыз кылууга тийиш. Мына ушундай шарттарда гана сот бул ыйгарым укуктарды укуктук мамлекетте чындап ишке ашырып, жарандардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыздай алат.

18. Айрым орус окумуштууларынын (С.Е.Несмеянова, В.Е.Чиркин) конституциялык көзөмөлгө берген аныктамаларына талдоо жүргүзүүдө конституциялык контроль институтунун болушунун зарылдыгын жана анын милдеттеринин өзгөчөлүгүн негиздеген жалпы ойду – конституциялуулукту көзөмөлдөө, бардык органдардын жана адамдардын конституциянын сакталышын, анын ички укук системасындагы үстөмдүгүн камсыз кылуу, конституциялык эмес актыларды кабыл алууда мамлекеттик бийлик органдарын чектөө.

19. Конституциялык контроль түшүнүгүнө автордук аныктама сунушталууда, ал ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын мыйзамдардын конституцияга (жана айрым өлкөлөрдө эл аралык актыларга), башка ченемдик жана башка жалпы актылар, ошондой эле аракеттер (аракетсиздик) мамлекеттик бийлик органдары, уюмдар же коомдук бирикмелер ылайык келишин же сакталбагандыгын контролдоо жана зарыл болгон учурда ырастоо боюнча иш-аракети болуп саналат.

20. Конституциялык негиздердин өнүгүү деңгээли коомдогу демократиянын абалынын негизги көрсөткүчү жана адам укуктарын реалдуу коргоонун белгилеринин бири болуп саналат. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасында конституциялык негизди өнүктүрүү төмөнкү аспектилерден көз каранды: конституциялык реформанын өбөлгөлөрү; конституциялык реформанын принциптери; конституциялык реформанын негизги багыттары; конституциялык реформанын милдеттери.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Конституциянын текстине өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн формаларын конституциялык мыйзамдарда бекитүү:

1. Түздөн-түз негизги мыйзамдын текстине түз киргизилүүчү, ошону менен алгач кабыл алынган конституциянын жоболорунун редакциясы өзгөргөн Конституциялар. Түпнуска редакциядагы мындай өзгөртүү ар бир конкреттүү учурда колдонулууга тийиш болгон конституциялык-укуктук норманы так жана так аныктоого мүмкүндүк берет;

2. Баштапкы тексти өзгөрүүсүз калган Конституциялар жана тиешелүү түзөтүүлөр өз алдынча ченемдик укуктук актылар түрүндө, мындай өзгөртүүлөр өз алдынча ченемдик укуктук актылар түрүндөгү өзгөртүүлөрдү мындай кабыл алуу тарыхый, ошондой эле телеологиялык чечмелөө аркылуу конституциялык норманы так түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Конституциялардын тексттерине түзөтүүлөрдүн жогоруда көрсөтүлгөн эки формасы тең тиешелүү мамлекеттин Негизги Мыйзамында камтылган нормаларды чечмелөө жана колдонуу көз карашынан алганда толук негиздүү.

3. Долбоор алдындагы этап өзгөчө мааниге ээ, анткени Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгы жөнүндө чечим аны менен кабыл алынат. Бул этапта мыйзам чыгаруучу орган анын нормаларын колдонуу практикасын, алардын эффективдүүлүгүн изилдейт жана аларга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн коомдук зарылдыгын аныктайт. Мында мамлекеттик органдардын, коомдук уюмдардын, граждандардын, ошондой эле илимий уюмдардын, окумуштуулардын жана адистердин мамлекеттик башкаруу жана укук коргоо тармагындагы сунуштары жалпыланат жана пайдаланылат. Бул мамилелердин бардыгын жөнгө салуу зарылчылыгы шексиз, бул «Конституциялык мониторинг жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамын кабыл алуунун зарылдыгын аныктайт. Мындай мыйзам актысынын кабыл алынышы менен

конституциялык мыйзам чыгаруунун бүткүл процесси – Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгы аныкталган учурдан тартып анын конкреттүү ченемдерине зарыл өзгөртүүлөрдү киргизүүгө чейин жөнгө салынат.

4. Конституциялык мыйзамдарда “мыйзам үстөмдүгү” жана “социалдык мамлекет” сыяктуу категорияларды бекитүү. Себеби, КР Конституциясынын өзүндө бул түшүнүктөрдүн мазмуну ачылбай калган. Юридикалык илимде да, бул категорияларды ишке ашыруу практикасында да алардын түшүнүгүндө пикирлердин биримдиги жок.

Мамлекет *укуктук мамлекет* болуп эсептелет, анын бардык ишмердүүлүгү мыйзамга негизделет жана анын негизги максаты адам укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу болуп саналат.

Социалдык мамлекет мамлекеттин коомдук ишмердүүлүгү үчүн кайтарылгыс мыйзам чыгаруучу жана административдик түзүлүштү түзүүдөн турат, анын натыйжасында социалдык мамлекет бардык өкмөттөрдүн тушунда ушундай бойдон калат.

4. Белгилүү бир мамлекеттин органдары катары гана эмес, ошондой эле белгилүү бир мааниде эл аралык укуктун нормаларын колдонгон “эл аралык коомчулуктун органдары” катары да чыгууга жөндөмдүү көз карандысыз соттордун системасын түзүү зарыл. Соттордун, жактоочулардын жана мамлекеттик кызматкерлердин кесиптик даярдыгы, эл аралык укук жана адам укуктары боюнча билимдерди калк арасында жайылтуу мындан кем эмес мааниге ээ.

**Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү жарык көргөн эмгектерде
чагылдырылган:**

1. **Абдраманов, А.Т.** Особенности возникновения и развития Конституционной реформы в Кыргызстане [Текст] /А.Т.Абдраманов // Научно-периодическое издание Вестник Академии МБД Выпуск № 4, 2018. С. 3- ISSN 1026-9045;
2. **Абдраманов, А.Т.** К вопросу о реализации конституционной реформы [Текст] /А.Т.Абдраманов //Научно-периодическое издание Вестник Академии наук Выпуск №4, 2018г. С.9-ISSN 1026-9045;
3. **Абдраманов, А.Т.** Особенности совершенствования конституционных основ в зарубежных странах [Текст] /А.Т.Абдраманов // Научно-периодическое издание Вестник Академии МБД. Выпуск №1 2019г. С.3-ISSN 1026-9045;
4. **Абдраманов, А.Т.** Фундаментальные основы конституционного правотворчества в современных условиях [Текст] /А.Т.Абдраманов // Международный журнал “Гуманитарных и естественных наук” Учредитель и издатель: ООО “Капитал” г. Новосибирск, № 11-3(50) 2020 г. - . С.62-67 IF-0,257 - Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44392254>
5. **Абдраманов, А.Т.** Features of constitutional and legal regulation amendments to the constitution (Особенности конституционно-правового регулирования изменения Конституции) [Текст] /А.Т.Абдраманов // International scientific journal Theoretical & Applied science(Международный научный журнал Теоретическая и прикладная наука).- 8 (100).-2021г.- С. 368-371. IF-0,212- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46552346>
6. **Абдраманов, А.Т.** Реализация принципов, регламентирующих проведение конституционной реформы [Текст] /А.Т.Абдраманов // Международный журнал “Гуманитарных и естественных наук” Учредитель и издатель: ООО “Капитал” г. Новосибирск, 2021г. - № 3-1 (54). - С. 72-77. IF-0,257- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45589072>
7. **Абдраманов, А.Т.** Роль и место института защиты в совершенствовании конституционных основ. The role and place of the institute of protection in improving the constitutional foundation [Текст] /А.Т.Абдраманов // International scientific journal Theoretical & Applied science(Международный научный журнал Теоретическая и прикладная наука).-8 (100).-2021.- 372-375. IF-0,212 - Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46552347>
8. **Абдраманов, А.Т.** Features of constitutional transformations in the conditions of the conducted reforms. (Особенности конституционных преобразований в условиях проводимых реформ) [Текст] /А.Т.Абдраманов // International scientific journal Theoretical & Applied science (Международный научный журнал Теоретическая и прикладная наука). - 6 (98).- 2021г.-С. 624-628. IF-0,212- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46265097>
9. **Абдраманов, А.Т.** Приоритетные направления конституционной реформы: проблемы и перспективы [Текст] /А.Т.Абдраманов // Известия Национальной Академии Наук Кыргызской Республики.-Бишкек, № S6.- 2021.-С. 93-98. IF-0,033 - Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47108316>

**Абдраманов Адилет Таалайбековичтин 12.00.02 – конституциялык укук;
муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Конституциялык реформанын
негиздери» деген темада жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: конституциялык реформа, укуктук принциптер, конституциялык мыйзам чыгаруу, эл аралык тажрыйба, конституциялык негиздерди өнүктүрүү.

Изилдөөнүн объектиси болуп конституциялык реформа заманбап шарттарда өзгөчө институт катары саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп азыркы конституциялык реформанын негизги өзгөчөлүктөрү, ошондой эле Кыргызстанда конституциялык негиздердин пайда болушунун жана өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү саналат.

Диссертациялык иштин максаты конституциялык реформанын өзгөчөлүктөрүн талдоо, ошондой эле аны өркүндөтүүнүн натыйжалуу жолдорун аныктоо болуп саналат.

Изилдөө методдору илимий таануунун системалык, формалдуу-логикалык, тарыхый методдору түзгөн. Изилдөөдө ошондой эле конституциялык реформанын негиздерин талдоодо цивилизациялык, социалдык-маданий жана маданий ыкмалар, ошондой эле азыркы шарттарда конституциялык негиздерди өркүндөтүү жолдору колдонулган.

Алынган жыйынтыктар. Жактоого чыгарылган 7 жобо, ошондой эле бир катар теориялык тыянактар жана практикалык сунуштар түзүлгөн.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңычылдыгы Кыргызстандын конституциялык реформасынын азыркы этаптагы ордун жана ролун түшүнүүгө жаңы ыкмалар формулировкаланганында. Бул изилдөө конституциялык реформанын негиздерин өркүндөтүүгө белгилүү салым кошууда. Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы азыркы шарттарда конституциялык реформанын ролу жөнүндө автор тарабынан формулировкаланган корутундулар жана формулировкаланган сунуштар жана рекомендациялар менен берилет, алар мыйзам чыгаруу, орун алган боштуктарды толтуруу жана Кыргыз Республикасындагы конституциялык негиздерди андан ары өркүндөтүү боюнча башка уюштуруучулук, укуктук жана методикалык чаралар. Диссертациянын корутундусунда айтылган корутундулар да, коргоого берилген жоболор да белгилүү деңгээлде жаңылыкка ээ.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштар изилдөөдө алынган жыйынтыктар конституциялык негиздерди өркүндөтүү маселелерин талдоодо каралышы мүмкүн.

Алынган жыйынтыктарды колдонуу чөйрөсү: теориялык жана методологиялык принциптер, коргоого сунушталган жоболор, корутундулар, ошондой эле изилдөө материалдары конституциялык, муниципалдык укук, социалдык философия, укук таануу, маданият таануу жана башка гуманитардык дисциплиналар боюнча атайын курстарды түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдраманова Адилета Таалайбековича на тему: «Основы конституционной реформы» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право

Ключевые слова: конституционная реформа, правовые принципы, конституционное правотворчество, международный опыт, развитие конституционных основ.

Объектом исследования является конституционная реформа, как как особый институт в современных условиях.

Предмет исследования составляют основные черты современного конституционного реформирования, а также особенности возникновения и развития в Кыргызстане конституционных основ.

Цель диссертационной работы – анализ особенностей конституционного реформирования, а также выявление эффективных путей по его совершенствованию.

Методологической основой исследования составили системный, формально-логический, исторический методы научного познания. В исследовании использовались также цивилизационный, социокультурный и культурологический подходы к анализу основ конституционной реформы, а также путей по совершенствованию конституционных основ в современных условиях.

Полученные результаты. Сформулировано 7 положений, выносимых на защиту, а также ряд теоретических выводов и практических рекомендаций.

Научная новизна исследования - в работе сформулированы новые подходы к пониманию места и роли конституционной реформы Кыргызстана на современном этапе. Настоящим исследованием вносится определенный вклад в совершенствование основ конституционной реформы. Научную новизну полученных результатов придают сформулированные автором выводы о роли конституционной реформы в современных условиях и сформулированные предложения и рекомендации, которые адресованы соответствующим правотворческим и правоприменительным органам с целью принятия законодательных, иных организационно-правовых и методических мер по восполнению имеющихся пробелов и дальнейшему совершенствованию конституционных основ в Кыргызской Республике.

Определенной степенью новизны обладают как выводы, помещенные в заключение диссертации, так положения, вынесенные на защиту

Степень применения материалов диссертационного исследования. Полученные в исследовании результаты могут рассматриваться при анализе вопросов по совершенствованию конституционных основ.

Область применения. Теоретико-методологические принципы, положения, выносимые на защиту, выводы, а также материалы исследования могут быть использованы при создании специальных курсов по конституционному, муниципальному праву, социальной философии, юриспруденции, культурологии и других гуманитарных дисциплин.

SUMMARY

dissertations of AbdramaŇv Adilet Taalaibekovich on the topic: «Fundamentals of the constitutional reform» for the degree of candidate of legal sciences in the specialty 12.00.02 - constitutional law; municipal law

Key words: constitutional reform, legal principles, constitutional law-making, international experience, development of constitutional foundations.

The object of research is the constitutional reform as a special institution in modern conditions.

The subject of the study is the main features of modern constitutional reform, as well as the features of the emergence and development of constitutional foundations in Kyrgyzstan.

The purpose of the dissertation work is to analyze the features of constitutional reform, as well as to identify effective ways to improve it.

The methodological basis of the study was systemic, formal-logical, historical methods of scientific knowledge. The study also used civilizational, socio-cultural and cultural approaches to the analysis of the foundations of constitutional reform, as well as ways to improve the constitutional foundations in modern conditions.

Results. 7 provisions for defense, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations are formulated.

The scientific Novelty of the research is that the work formulates new approaches to understanding the place and role of the constitutional reform of Kyrgyzstan at the present stage. This study makes a certain contribution to improving the foundations of constitutional reform. The scientific Novelty of the results obtained is given by the conclusions formulated by the author on the role of constitutional reform in modern conditions and the formulated proposals and recommendations that are addressed to the relevant law-making and law enforcement bodies in order to take legislative, other organizational, legal and methodological measures to fill in the existing gaps and further improve the constitutional foundations in Kyrgyz Republic.

Both the conclusions placed in the conclusion of the dissertation and the provisions submitted for defense have a certain degree of Novelty.

The degree of application of the materials of the dissertation research. The results obtained in the study can be considered in the analysis of issues to improve the constitutional foundations.

Application area. Theoretical and methodological principles, provisions submitted for defense, conclusions, as well as research materials can be used to create special courses on constitutional, municipal law, social philosophy, jurisprudence, cultural studies and other humanitarian disciplines.